

Радянський рух опору на окупованій території України

Як і в регулярній армії, українці та росіяни пліч-о-пліч билися проти ворога в лавах партизанських та підпільних радянських формувань. Намагаючись надати спротиву окупантам організованого характеру, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) оприлюднили директиву від 29 червня 1941 р., згідно з якою партійні комітети прифронтової зони мали розпочати створення диверсійних груп і партизанських загонів. Окремою постановою від 18 липня ЦК ВКП(б) скеровував місцеві партійні органи на формування підпільних груп та поєднання їх діяльності з партизанським рухом.

Однак широкомасштабна підготовча робота здійснювалася відкрито, до партійного підпілля і партизанських загонів потрапило багато випадкових та непідготовлених людей, а підібраний керівний склад здебільшого погано розумів, що має робити і з яким супротивником йому доведеться мати справу. Розгалужена мережа німецьких та румунських спецслужб протягом короткого часу зуміла виявити й знищити більшість тих, хто залишився у ворожому тилу і мав вести боротьбу проти окупантів.

Відсутність єдиного керівного центру (цією справою займалися партійні організації, військові ради та політуправління фронтів, армійські розвідоргани, структури НКВС), втрата баз, у яких були закладені зброя, одяг, продукти харчування, документи тощо, до межі ускладнили партизанам та підпільникам виконання поставлених перед ними завдань.

На території УРСР координуючі функції з 30 червня 1941 р. були покладені на оперативну групу ЦК КП(б)У, а з квітня 1942 р. — на 4-е Управління НКВС УРСР. У перші місяці німецько-радянської війни реальний опір агресору в його тилкових районах виявляли групи оточенців та загони, створені органами НКВС. У них воювали представники різних національностей, переважно українці та росіяни.

Слід зазначити, що на території Західної України радянські партизани вже на початку війни відчували переважно негативне ставлення місцевого населення. Викликане це було кількома причинами, головною серед яких стало несприйняття сталінської політики у краї в період першої радянської націоналізації краю. Водночас у західноукраїнському регіоні з початком війни посилювалися сподівання на відродження національної державності, які підкріплювалися проголошенням акта 30 червня, а також творенням українських органів самоврядування та поліції на місцях. Національно-самостійницький рух у цей час мав виразну антикомуністичну й антиросійську спрямованість. Прагнувши захопити владу на місцях і продемонструвати здатність управляти державою, представники самостійницьких сил видавали окупантам не лише комуністичний, радянський і комсомольський актив, але й

усіх, хто виявив лояльність до сталінського режиму протягом 1939—1941 рр.

Збройні формування Т. Бульби-Боровця, бандерівської та мельниківської ОУН переслідували відступаючі радянські ар'єргарди, а також партизанські загони, які розгортали боротьбу проти гітлерівців. Згідно з офіційною радянською статистикою, до жовтня першого року війни на території України сформовано 738 загонів (26, 257 бійців) та 191 диверсійну групу (1374 бійці)⁴¹⁷.

Однак більшість з них або відступила на схід разом з радянськими військами, або саморозпустилася. Ті, що залишилися на зайнятій ворогом території, діяли у вкрай несприятливих умовах і зазнавали значних втрат.

Великих втрат на початковому етапі війни зазнало також партійне підпілля, особливо у містах. Гітлерівські спецслужби заздалегідь подбали про те, щоб мати списки партійно-радянського активу, і шляхом арештів та реєстрації знешкоджували потенційний “підривний елемент”. Нерідко до цих акцій були причетними політичні противники радянських партизанів та підпільників — представники націоналістичних осередків, заснованих похідними групами обох ОУН, а також місцеві антирадянські налаштовані громадяни. Всього до літа 1942 р. активну антифашистську боротьбу продовжували тільки 10 % сформованих на початку війни підпільних осередків (близько 2 тис. осіб). Страти радянських підпільників, серед яких більшість становили українці та росіяни, відбулися практично у всіх містах республіки. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб.

Найбільш пристосованими до ведення бойових дій проти окупантів виявилися партизанські формування, які творилися у лісистих місцевостях північних областей республіки. Оскільки населення даного регіону було змішаним, то й до складу партизанських формувань входили представники багатьох національностей: українці, росіяни, білоруси, євреї та інші. До того ж партизанські загони, створені в Україні, часто рейдували з метою уникнення каральних акцій гітлерівців та виконання поставлених завдань по території суміжних областей Російської Федерації та Білорусії, де також поповнювалися за рахунок місцевого населення.

Для забезпечення ефективного керівництва антинацистським рухом Опору Державний комітет оборони 30 травня 1942 р. утворив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при військраді Південно-Західного напрямку — Український штаб партизанського руху. Четверо українців від грудня 1942 р. до березня 1943 р. обіймали посади в ЦШПР: П. Пономаренко — начальника штабу, В. Сергієнко — його заступ-

ника, М. Бумажова — секретаря штабу, М. Долюня — співробітника штабу для доручень. 20 % слухачів навчальних закладів ЦШПР становили українці за походженням. По закінченні курсу підготовки вони закидалися в тил ворога, в тому числі на окуповану територію Російської Федерації, як організатори руху Опору. Або ж виконували функції представників ЦШПР при штабах фронтів та армій.

Національний склад партизанських формувань визначався в цілому тією місцевістю, де вони створювалися й діяли. Разом з тим існували й інші фактори, які впливали на цей показник. На початковому етапі війни партизанські загони поповнювалися значною кількістю відступаючих радянських воїнів, оточенців, червоноармійців, яким вдалося вирватися з ворожого полону. Серед них налічувалося багато росіян і українців. Так, до складу Чернігівського обласного партизанського загону восени та взимку 1941 р. влилося кілька груп військовослужбовців, що вийшли з оточення, і серед них — майбутній Герой Радянського Союзу В. Клоков, уродженець Челябінської області, москвич В. Павлов, махачкалінець В. Бондаренко. Частка колишніх військовослужбовців у партизанських загонах Білорусії становила 32 тис., Орловської області РРФСР — 10 тис., Криму — 35 % від загальної кількості народних месників⁴¹⁸. Крім того, на інтернаціональний склад партизанських формувань вплинула та обставина, що кістяк руху Опору в перший період війни становили члени розвідувальних, диверсійних та організаторських груп, підготовлених по лінії НКВС. Так, від 1 серпня до 1 листопада 1941 р. центральний апарат НКВС УРСР та обласні управління сформували, підготували й закинули в тил противника 1724 групи загальною чисельністю 28 тис. 188 осіб (у середньому по 17—18 осіб у кожній), тобто понад 80 % усіх партизанських загонів, які діяли на території республіки⁴¹⁹.

На початку війни багато загонів створювалися спільними зусиллями мешканців прикордонних областей УРСР, БРСР, РРФСР, зокрема Чернігівської, Гомельської та Орловської областей. Для прикладу, у формуванні Климівського загону ім. Щорса взяло участь населення Городнянського, Щорсівського районів Чернігівської та Климівського району Орловської областей. Чернігівський загін встановив тісні зв'язки з партизанами Климівського, Злинківського та Новозибківського районів Орловської області, допомагав останнім зброєю та вибухівкою, а також навчав мінно-підривної справи, після чого вони спільно брали участь в операціях проти окупантів⁴²⁰.

У листопаді 1941 р. на Орловщину прибули два харківські загони під командуванням М. Воронова та К. Погорелова, а також комсомольський загін з Донбасу, у складі якого перебувало 140 українців та 114 росіян⁴²¹. Місцеві радянські патріоти допомогли харків'янам і донеччанам озброєнням, харчами, одягом⁴²².

Сумський партизанський загін (командир — С. Ковпак, комісар — С. Руднєв) також формувався на інтернаціональній основі. Восени та взимку 1941 р. його склад поповнився військовослужбовцями, в основному українцями та росіянами — О. Цимбалом, І. Архиповим, П. Віхарєвим, І. Демченком, В. Войцеховичем та ін. Командування Сумського з'єднання надавало допомогу в формуванні партизанських загонів у су-міжних районах Орловської та Курської областей.

Одним з найбільш помітних наслідків спільної бойової діяльності сумських, орловських та курських партизанів стало створення взимку 1941—1942 рр. партизанського краю в Хінельських лісах, який охоплював понад 100 населених пунктів. Вони завдавали гітлерівцям відчутних втрат у живій силі, порушували роботу залізничних комунікацій, здійснювали агітаційні акції⁴²³.

Під натиском ворога партизани передислокувалися у південну частину Брянських лісів, де також виник партизанський край площею 12 тис. квадратних кілометрів з населенням понад 200 тис. осіб⁴²⁴. Крім напруженої бойової діяльності, партизани проводили серед населення інтенсивну антифашистську ідеологічну роботу. Надруковані у з'єднанні О. Сабурова листівки розповсюджувалися серед мешканців Сумської, Чернігівської, Орловської, Курської та Воронежської областей⁴²⁵. Саме партизанський край став базою для підготовки рейдів з'єднань С. Ковпака та О. Сабурова на Правобережну Україну. Комісар сабуровського з'єднання З. Богатир писав: "Підготовка до рейду на правий берег Дніпра відбувалася за найактивнішої допомоги й живої участі брянських партизанів. У складі партизанських загонів України діяли та пішли в рейди сотні кращих синів російського народу"⁴²⁶.

Одним з активних виявів співпраці та бойової співдружності українських і російських антифашистів стало створення Чернігівського партизанського з'єднання, яке формувалося спільними зусиллями Чернігівського та Орловського підпільних обкомів партії. Командиром з'єднання став О. Федоров, його заступниками — М. Попудренко та П. Марков, комісаром призначено В. Дружиніна, а начальником штабу — Д. Рванова. Поряд з мешканцями Чернігівщини та Орловщини у з'єднанні воювали П. Ушаков та С. Лиманський з Алтаю, мінери П. Пермяков, Д. Єрмолаєв, В. Галкін, І. Борисенко, С. Бессонов, медсестра А. Болтунова з Новосибірська. Учасники руху Опору знаходили підтримку у місцевого населення, яке спізнало всі страхиття "нового порядку". З теплотою згадував ставлення до партизанів селян Орловщини О. Федоров: "Коли ми прийшли у Клітнянський район стомлені, потріпані фашистами, то зустріли тут неоціненну братську допомогу. Колгоспники й робітники давали нам хліб, м'ясо, одяг. Ми відчували сердечну турботу, ми переконалися в тому, що

люди безмірно ненавиділи фашистів, і важко сказати, хто тут не був партизаном»⁴²⁷.

Злам у війні, що настав на початку 1943 р., стимулював розвиток партизанського руху, урізноманітнення тактики партизанської боротьби, яка все більше узгоджувалася зі стратегічною лінією Ставки ВГК. З середини червня 1942 р. до середини березня 1943 р. ЦШПР підготував і направив у тил противника 2679 інструкторів підривної справи та мінерів. У спецшколах Саратова, Москви та інших міст протягом 1943 р. підготовлено 1200 організаторів партизанського руху на території України, 425 з яких вже в першому півріччі перетнули лінію фронту⁴²⁸.

З весни 1943 р. Центральний та Український штаби партизанського руху разом зі штабами та військрадами фронтів та армій розпочали розробку планів оперативного використання великих партизанських угруповань з метою забезпечення успішних наступальних дій Червоної армії. Одними з перших у цьому плані були задіяні сумські, орловські та курські з'єднання під час боїв за визволення цих областей. Народні месники завдавали ударів по транспортних артеріях, якими користувалися групи армій «Центр» та «Південь», здійснювали розвідувально-диверсійні акції, відбивали у ворога награбовану сільськогосподарську продукцію та худобу.

Готуючись до бойових дій у районі Курська, гітлерівці здійснили широкомасштабну каральну акцію проти 11 бригад орловських і 8 формувань сумських партизанів, які дислокувалися в південному масиві Брянських лісів. У сутичках з ворогом загинуло понад 4300 бійців та командирів, хоча втрати противника були значно більшими. Та, незважаючи на каральні заходи, партизани УРСР, БРСР та РРФСР провели понад 33 тис. операцій⁴²⁹.

З метою підтримки стратегічного наступу радянських військ ЦШПР у серпні—вересні провів найбільшу за час війни операцію «Рейкова війна», спрямовану на порушення діяльності залізничних комунікацій ворога. Лише на лінії Брест — Калинковичі — Гомель — Брянськ партизани трьох республік підірвали понад 27 тис. рейок, а на рокаді Орша — Хутір-Михайлівський — 13 тис. рейок⁴³⁰.

Істотну допомогу учасники руху Опору надавали регулярним військам у процесі підготовки і форсування водних перешкод. З наближенням передових радянських з'єднань до межиріччя Десни, Сожа, Дніпра й Прип'яті тут зосередилося близько 20 тис. партизанів, які знищували ворожі гарнізони, пускали під укіс ешелони, топили річкові судна, готували переправи і плавзасоби.

Як і в діючій армії, у партизанських загонах воювали представники багатьох національностей. Так, у з'єднанні М. Попудренка частка українців становила 41 %, росіян — 43 %, білорусів — 10 %⁴³¹. Інтер-

національними за своїм складом були з'єднання Ю. Збанацького, М. Таранушенка та ін. У Житомирському з'єднанні на 1 лютого 1943 р. з 2284 бійців та командирів налічувалося 904 українці, 75 росіян, 504 білоруси, а на 26 лютого 1944 р. — 974 українці, 497 росіян, 694 білоруси. У кавалерійському з'єднанні М. Наумова станом на 28 листопада 1943 р. з 1186 осіб українці становили 520, росіяни — 280, а в кінці січня 1944 р. з 1440 бійців 731 були українцями, 329 — білорусами⁴³². Загалом в антифашистському русі Опору на території України брали участь представники 62 національностей, але саме українці складали ядро партизанських формувань — 59 % (росіяни — 22,2 %). Лише у з'єднаннях С. Ковпака й В. Ушакова росіяни за чисельністю переважали українців. Так, у період Варшавсько-Львівського рейду ковпаківської дивізії з 1688 бійців та командирів нараховувалося 595 росіян і 473 українці⁴³³. З виходом на Правобережну Україну рейдуючі з'єднання поповнювалися здебільшого місцевим населенням.

Однак розраховувати тут на масову підтримку місцевих мешканців радянські партизани не могли. Лісова зона Полісся і Волині була насичена збройними самостійницькими формуваннями, серед яких організованістю і реальним військовим потенціалом відрізнялася Українська повстанська армія. Ще задовго до того, як лінія фронту почала неухильно просуватися на захід, радянські партизани контактували з національними українськими боївками і загонами. Досить часто справа закінчувалася розмежуванням і домовленістю про нейтралітет, але з часом все частіше траплялися сутички, а то й справжні бої між представниками двох політичних сил.

Аби уникнути втрат, радянське керівництво стримувало командування партизанських з'єднань від сутичок з упівцями. Натомість ставилося завдання брати на облік “всі націоналістичні формування”, засилати до них агентуру, вести розвідувальну і розкладову роботу. Директиву такого змісту ЦШПР адресував 3 листопада 1943 р. штабам партизанського руху на місцях⁴³⁴.

Серед низки подій, що ілюструють рівень конфронтації, — нічний бій групи Медведєва, що намагалася перейти р. Случ у районі, контрольованому УПА (березень 1943 р.); сутички рейдуючого з'єднання О. Федорова (вересень—жовтень 1943 р.); зіткнення між радянськими партизанами й повстанцями в Колківському, Степанському, Деражнянському й Цуманському районах з великими обопільними втратами (жовтень 1943 р.) та ін.⁴³⁵

Як політичні представники радянської влади радянські партизани й підпільники становили реальну загрозу позиціям націоналістичного підпілля у західноукраїнському регіоні. Агітаційні акції “червоної партизанки” конкурували з аналогічними заходами бульбівців обох проводів ОУН та командування УПА. До речі, нерідко пропа-

гандистська робота радянських загонів велася російською мовою (особливо, коли йшлося про друковані матеріали: листівки, газети тощо). Та все ж не це визначало нижчу порівняно з націоналістичною ефективність ідеологічних зусиль радянських агітаторів. Західноукраїнський регіон, навіть шокований реаліями нацистської окупації, не зміг так швидко забути кривди, заподіяні сталінським режимом. Навіть перші невдачі націоналістичного руху на початку окупаційного періоду істотно не зменшили тут кількість прихильників ідей української суверенної державності.

Разом з тим категорії населення, які найбільш потерпали від “нового порядку”, встановленого нацистами, поступово схилялися до думки про те, що лише радянські війська спроможні розбити німецьких зайд та їх союзників і тим самим припинити кровопролитну війну й відновити мирне життя у краї. Дана обставина успішно використовувалася компартійним ідеологічним апаратом, аванпостом якого на окупованих землях були радянські партизани й підпільники.

З цим питанням логічно пов’язане інше. У жовтні 1942 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про створення нелегального ЦК КП(б) України, який мав координувати і допомагати районним, міським та обласним підпільним комітетам в організації спротиву окупантам. Поява мережі підпільних комуністичних осередків (нехай і недостатньо дійових та впливових) символізувала й демонструвала легітимність і перманентність радянської влади на “тимчасово окупованій території”, хоча й у партійній формі. Ця ідея “працювала” і назовні (спрямовуючись проти реальних і потенційних супротивників комуністичного режиму), і всередину, тобто на мить не піддавала сумнівам скороминучість окупації України, що залишалась “плоть від плоті” невід’ємним членом “єдиної родини радянських народів”.

І вже якось за інерцією повоєнна партійна історіографія акцентувала увагу на кількісних параметрах “всенародної боротьби в тилу ворога” (перебільшена кількість партизанських формувань, їх членів та здобутків), що врешті-решт обслуговувало сформульовану вище ідеологему.

Чимало українців билися з ворогом у партизанських загонах, сформованих на території Російської Федерації. В областях, що межували з УРСР, це були, в основному, місцеві етнічні українці, а в інших регіонах — переважно оточенці, колишні військовослужбовці. Серед 35 тис. народних месників, які діяли в Ленінградській області, останні становили 2,9 % (666 бійців). Двоє уродженців України — командир 5-ї партизанської бригади К. Карицький та В. Плохий — за ратну звитягу в лавах ленінградських партизанів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. З 24 204 учасників руху Опору в Калінінській області 556 були вихідцями з України. На Смоленщині воювало

635 (3,6 %) українських антифашистів. Багато наших земляків з партизанських бригад І. Садчикова та С. Гришина за виявлену хоробрість нагороджено орденами й медалями. 517 громадян республіки білися в лавах ставропольських і краснодарських партизанів. Пліч-о-пліч з 1238 росіянами у кримських загонах важку боротьбу в горах вели 670 українців.

Та найбільше українців (3999) налічувалося серед народних месників Орловської області. Громадяни УРСР входили до складу керівних структур: Брянського штабу партизанського руху — полковник Д. Польський, капітан В. Литвиненко, інтендант 3-го рангу М. Завалій, військовий технік 2-го рангу О. Баришевський, старший лейтенант Ф. Томаш, молодший лейтенант В. Соколюк та сформованого на його базі (липень 1943 р.) Орловського штабу — Л. Медведєв, Г. Лобань, Ф. Шапран, Р. Зихлинський, М. Дмитрієнко та ін. Г. Ткаченко, М. Дука, І. Гудзенко, В. Бойко, С. Кочур стали партизанськими комбригами, М. Мелешко, Ф. Власов, Й. Чернявський — начальниками штабів. Серед багатьох нагороджених — М. Дука й П. Стрілець, які стали Героями Радянського Союзу⁴³⁶.

Спільні дії українських і російських партизанів створили для окупаційної адміністрації та військового командування Німеччини цілу низку проблем, які до кінця війни вони так і не змогли вирішити. Не вдаючись до викладу питань про конкретні здобутки радянського руху Опору, наголосимо ще раз на тому, що поряд з суто військовою функцією він відіграв важливу ідейно-політичну роль, не дозволяючи агресору ні на мить повністю утвердитися на загарбаних землях, цілковито закріпитися на них і стати повновладним господарем. Населення захоплених нацистами територій з діяльності (як бойової, так і пропагандистської) радянських патріотів переконувалося, що у Москві вважають ці землі не втраченими, а лише “тимчасово окупованими”, що їх повернення в лоно єдиної радянської держави — це лише справа часу. Окуповані території стали місцем зіткнення кількох ідеологій та політичних сил, і червоні партизани репрезентували радянську владу у всіх її виявах (з перевагами і вадами включно).

З точки зору національної політики спільну боротьбу українців та росіян у ворожому тилу Кремль вважав ще одним підтвердженням тези про “інтернаціональну єдність”, непорушну дружбу братніх народів — російського, українського та білоруського. І це переконання значило для нього інколи більше, ніж розбиті гарнізони противника чи пущені під укіс ешелони.

Бойове братство, спільні жертви й перемоги над ворогом, який загрожував самому існуванню українського й російського народів, були одним з історичних феноменів попри всю складність і неоднозначність багатьох подій Другої світової війни.

У широкому контексті українсько-російських стосунків не можна обійти увагою звитягу трудівників у тилу обох республік у роки війни. Трудовий подвиг радянських селян, робітників, інтелігенції знайшов гідне висвітлення в літературі. Вражаючі уяву масштаби і стислі терміни евакуації промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС, наукових, культурно-освітніх установ стали можливими завдяки не лише координуючим діям відповідних державних і партійних органів, але й самовідданим зусиллям мільйонів трудящих.

У цілому з України у східні райони Радянського Союзу було вивезено понад 5 тис. промислових підприємств, 45 % великої рогатої худоби, значну кількість сировини, матеріалів, сільськогосподарської продукції, техніки, евакуйовано близько 3,5 млн громадян республіки, здебільшого робітників та ІТП, службовців установ, партійно-радянських функціонерів, творчої інтелігенції.

У Поволжя було передислоковано 226 підприємств, на Урал — 667, до Західного Сибіру — 244, Казахстану й Середньої Азії — 308, ще частину — до Східного Сибіру й Закавказзя⁴³⁷. Завдяки цьому, промислове виробництво на Уралі зросло у 3,6 раза, у Сибіру — в 2,8 раза, Поволжі — в 3,4 раза⁴³⁸. Зростання виробничого потенціалу супроводжувалося змінами в національній структурі робітників та службовців. До початку 1942 р. робітничі кадри Башкирії зросли на 70 % за рахунок 50 тис. евакуйованих громадян України, Уралу — на 65 %, Західного Сибіру — 71 %, Поволжя — 65 %⁴³⁹.

Українські інженери й техніки увійшли до складу керівних органів заводів, цехів, шахт, МТС, колгоспів і радгоспів, культосвітніх установ. Головний інженер “Машчермету” (м. Сло- в’янськ) І. Непомнящий став заступником директора Кузнецького металургійного комбінату по боєприпасах, директор коксохімічного заводу в Маріуполі — заступником директора Кузнецького металургійного заводу, директор “Дніпроспецсталі” — керівником одного з заводів у Кузбасі, відомий новатор О. Стаханов — директором шахти № 31 у Караганді. Лише у м. Сталінську (Кемеровської обл.) на керівних посадах перебувало 28 працівників, що прибули з УРСР⁴⁴⁰.

Нові завдання, пов’язані з перебудовою промисловості на воєнний лад, вимагали нестандартних рішень, поширення передового досвіду, продуктивних форм організації праці. В Кузбасі, де працювало 11 Героїв Соціалістичної Праці, українські гірники змагалися зі своїми місцевими колегами. Один з ініціаторів соцзмагання український гірник О. Семиволос писав про творчу співпрацю шахтарів Криворіжжя й Уралу: “Ми, криворіжці, вчилися працювати в уральців, уральці — у нас”⁴⁴¹.

Кваліфіковані фахівці вищої і середньої ланки, кадрові робітники щедро ділилися своїми знаннями з місцевими виробничниками, допомагали в підготовці нових кадрів. 770 кваліфікованих робітників

протягом першого року після евакуації підготував колектив Одеського заводу ім. Жовтневої революції, 380 — хіміко-фармацевтичний завод “Здоров’я трудящих”⁴⁴².

Прибулі з України працівники сільського господарства дали новий імпульс цьому життєво важливому сектору економіки. Відомі на всю країну майстри високих урожаїв П. Ангеліна, Ф. Дубковецький, Н. Заглада, С. Литвиненко, М. Савченко, Л. Хоменко мали багато учнів та послідовників серед російських трудівників. Високопродуктивним господарюванням відзначилися механізатори Чорноострівської МТС Кам’янець-Подільської області, Охтирської МТС Сумської області, Хортицької МТС Запорізької області, “Червоний Жовтень” з Харківської області, “Авангард” з Дніпропетровської області, які були вивезені й розташовані у Саратовській області⁴⁴³.

На території Російської Федерації перебували наукові й культурно-освітні установи. Близько 75 % тематики Академії наук УРСР розроблялося на матеріалах і об’єктах Башкирії. Плідно діяли наукові й навчальні інституції України, вивезені в інші республіки, Інститут економіки, Об’єднаний український університет, Одеський держуніверситет та ін.

Влітку 1943 р. АН УРСР з Уфи переїхала до Москви. Пріоритетною залишалася оборонна тематика, яка виконувалася інститутами АН УРСР у співпраці з 300 НДІ, підприємствами й установами Радянського Союзу.

Особливих успіхів досяг Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з Є. Патонем. Метод швидкісного автоматичного зварювання було запроваджено на заводах, що виробляли танки й авіабомби.

Раціоналізації всього електрогосподарства Кіровського танкового заводу сприяли розробки вчених Інституту енергетики АН УРСР під керівництвом професора А. Матвеева. Інститут фізичної хімії винайшов спрощений і дешевий метод отримання деінсекційної рідини з місцевої сировини.

Неоціненне практичне значення мали дослідження колективу Інституту клітинної фізіології під керівництвом академіка О. Богомольця з розробки препаратів, які сприяли швидкому загоєнню ран і переломів. У цьому ж напрямі працювали вчені Інституту біохімії на чолі з академіком О. Палладіним, які винайшли метод застосування вітаміну К³ для загоєння ран, виразок, обморожень, пролежнів. Широке практичне застосування набув метод лікування, вироблений науковцями Українського експериментального інституту хвороб очей (директор — академік В. Філатов), він дозволив повернути зір багатьом воїнам Червоної армії. Бригада наукових співробітників Українського Інституту клінічної медицини під керівництвом М. Стражеска успішно вирішила одну із складних проблем лікування й реабілітації хворих і поранених радянських воїнів.

Справжнім виявом соціальної солідарності стало побутове облаштування громадян України, евакуйованих у різні регіони Російської Федерації. Місцеві органи влади, незважаючи на відсутність коштів, житла, матеріальних засобів, намагалися зробити все від них залежне, щоб забезпечити прибулих мінімумом необхідного для життя і праці. Згідно з постановою Свердловського МК ВКП(б) та міськради від 17 жовтня 1941 р. “Про порядок розселення робітників, інженерно-технічних працівників, що прибули у Свердловськ”, були виявлені надлишки житлової площі, куди поселяли евакуйованих. Постанова виконкому Челябінської облради й бюро обкому партії (3 вересня 1941 р.) “Про трудове й господарсько-побутове влаштування евакуйованого населення” зобов’язувала партійно-радянські органи на місцях прискорити забезпечення евакуйованих роботою, предметами першої необхідності, одягом та взуттям⁴⁴⁴.

Евакуйований колектив Харківського тракторного заводу спочатку працював у м. Сарпеті (Сталінградська обл.), а з 1942 — на Алтаї. Протягом стислих термінів у Барнаулі були підготовлені теплі житла, організоване харчування танкобудівників. У Рубцовську, де проблема житла була особливо гострою, харків’ян прийняло у свої родини місцеве населення⁴⁴⁵. Значну турботу про київських машинобудівників виявляли профспілкові, партійні й радянські органи Свердловська, на околицях якого розміщувалося устаткування заводу “Більшовик”. У житлових будинках Красноярська розташували робітників та інженерно-технічний персонал заводу сільськогосподарського машинобудування “Комунар” з Запоріжжя. Спільно з російськими фахівцями з Люберець українські машинобудівники налагодили тут виробництво сільськогосподарських механізмів, комбайнів та запасних частин до них.

Навіть не ідеалізуючи умови, в яких перебували евакуйовані громадяни України, слід визнати, що творча співпраця представників виробничих колективів двох республік, щедрість і чуйність місцевих мешканців, які ділили дах і шматок хліба з прибулими, були більш типовим явищем, ніж черствість і нерозпорядливість чиновників, егоїзм окремих людей.